

The Erosion of
Confidence in
Advanced
Democracies

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

MATTEI DOGAN

The data from a host of cross-national surveys document the sociological finding that citizens increasingly mistrust the principal institutions and organizations of pluralist democracies. Paradoxically, this coincides with the exportation and spread of democratic regimes. Available documentation shows four major characteristics of distrust, which are manifest in many European nations. Many sociological features cross national frontiers and permeate all social strata. These lead to further consideration of legitimacy. Analysis also supports the lesson that electoral procedures alone are no longer sufficient for building confidence in representative democracy, for decisions must be continually taken, and cannot insure the harmonious and full legitimacy of democratic regimes in the most developed countries.

Datele provenite dintr-o serie de sondaje realizate la nivel național întăresc părerea sociologilor cum că cetățenii își pierd din ce în ce mai mult încrederea în principalele instituții și organizații ale democrațiilor pluraliste. În mod paradoxal, acest lucru corespunde cu răspândirea regimurilor democratice. Datele disponibile arată 4 caracteristici majore ale neîncrederii care se manifestă în multe națiuni europene. Multe dintre ele trec peste frontierele naționale și pătrund în toate straturile sociale. Toate acestea duc la o reconsiderare a legitimității. Analizele sprijină de asemenea ideea că procedurile electorale nu mai sunt suficiente pentru a construi încrederea în democrațiile reprezentative, deoarece deciziile trebuie luate în mod continuu, și nu pot asigura deplină legitimitate a regimurilor democratice în cele mai multe dintre țările dezvoltate.

Sondajele la nivel național desfășurate în aproape 20 de democrații pluraliste au arătat că o mare parte a cetățenilor, în unele cazuri chiar majoritatea, nu au deloc sau au foarte puțină încredere în principalele instituții și organizații ale regimurilor politice: partide, guvern, parlament, administrația de stat, curți de justiție, armată, poliție, sindicate, corporații, biserică, televiziune și alte mijloace mas-media. Aceste rezultate au fost confirmate de alte sondaje care, chiar dacă nu au fost coordonate internațional, se oferă fără îndoială spre comparație, chiar dacă întrebările nu au fost formulate la

fel. Când același fenomen este observat în 20 de țări, ne aflăm în fața unei binefinite descoperiri sociologice. Neîncrederea pe care cetățenii o manifestă poate fi, totuși, interpretată în diferite moduri raportat la consecințele pe termen lung asupra legitimității regimului

Extinderea geografică a democrației și fenomenul de slăbire a epicentrului său

Astăzi există mai multe regimuri democratice decât oricând în trecut. Democrația a fost exportată ca marfă, importată prin imitație, adoptată cu entuziasm sau impusă din afară, implementată sau doar mimată în aproape 50 de țări în ultimele decenii. Ea a devenit o adevărată paradigmă politică intercontinentală.

Este paradoxal că exact în acest moment de apogeu al democrației observăm un simptom de slăbiciune tocmai în inima democrațiilor tradiționale, disfuncții persistente, erodarea încrederii în acest sistem politic și o pierdere de încredere în cele mai importante instituții. Extinderea geografică a democrației pare să fie acompaniată de o slăbire a esenței sistemului în poliariile post-industriale.

Am folosit cuvântul *erodare* în mod deliberat. Cuvintele *deziluzie*, *dezamăgire*, *slăbiciune*, folosite de unii autori par insuficiente descrierii. La polul opus, cuvintele *criză*, *delegitimare*, și *patologie* folosite de alți observatori, par excesive. Nu este ușor să formulezi diagnosticul corect, deoarece chiar referindu-se la aceleași date și luând în considerare aceleași radiografii, optimiștii și pesimiștii pot propune interpretări diferite.

Este relativ ușor să înțelegi de ce în regimurile autoritare sau în democrațiile incipiente oamenii sunt suspicioși față de instituțiile de stat. Din contră, este surprinzător să vezi că mulți oameni în demo-

crațiile avansate nu sunt încrezători în funcționarea instituțiilor democratice. Motivele pentru această neîncredere a publicului nu sunt, cu siguranță, aceleași în vechile democrații ca în alte tipuri de regimuri politice. Există motive specifice pentru neîncrederea publicului în democrațiile avansate.

Funcțiile pe care le îndeplinesc instituțiile nu sunt la fel peste tot. Pentru a oferi doar un exemplu, corupția administrației publice pare, după unii autori, o funcție necesară în India și în alte țări în curs de dezvoltare. Acest lucru nu înseamnă că fenomenul corupției are același rost și în democrațiile avansate. Șomajul structural și imigrația masivă creează de asemenea probleme specifice în democrațiile avansate.

Nicăieri în peisajul politic nu există o nouă ideologie democratică pentru a o înlocui pe cea clasică. Totuși, este necesar să ne amintim mereu că democrația nu este cioplită în piatră; ea este un organism viu, mereu în căutarea echilibrului. Nici un gânditor politic nu a pretins vreodată că este perfectă. Democrația este vulnerabilă. De fapt, în zorii celui de-al II-lea război mondial în 1939, Europa a fost, de la Lisabona la Riga, cimitirul a 19 democrații care au murit între 1922 și 1938. Astăzi, nici o democrație avansată nu e amenințată cu colapsul, chiar dacă Italia a evitat de curând dezastrul. Democrația a fost întotdeauna considerată perfectibilă. Studiarea ei într-o manieră critică este datoria sociologiei politice. Chestiunea a fost deja formulată cu un secol în urmă în 1884 de un senator francez: "Din momentul în care suntem de acord că democrația nu este o guvernare supranaturală, înzestrată cu toate virtuțile și protejată împotriva tuturor valurilor (...) trebuie să ni se permită să subliniem toate greșelile care o pândesc, pericolele la care este expusă". (Scherer, p. 47).

Astăzi în întreaga lume nu există mai mult de 30 spre 35 de democrații

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

tradiționale, printre țările post-industriale. Printre acestea au fost incluse și Republica Cehă și Slovenia. Exclud multe țări "în tranziție" spre democrație și pe acelea care se află în fază de consolidare. Democrațiile avansate sunt foarte diferite. O analiză a disfuncțiilor lor trebuie să țină cont de configurația lor. Surprinzătoare este omniprezența lipsei de încredere, chiar dacă ea există în diferite grade.

Patru caracteristici ale neîncrederii

Documentele disponibile arată că degradarea încrederii are patru caracteristici. În primul rând, nu este un fenomen temporar legat de o situație particulară. Este, în fapt, un fenomen persistent, atestat prin sondaje care se desfășoară de peste două decade în unele țări, iar în altele chiar de mai mult timp. Această nemulțumire tinde să devină cronică.

Absența încrederii este generală. Se manifestă în toate democrațiile avansate, singura excepție fiind Luxemburgul. Chiar Elveția, percepută de unii ca un model, nu scapă acestui fenomen.

Lipsa de încredere nu este doar cronică și generală, ci este de asemenea structurală, în sensul că ea se referă la cele mai importante instituții. Își aruncă umbra peste aproape 15 instituții, măcinând respectabilitatea și reducând autoritatea guvernamentală.

În sfârșit, neîncrederea pare să aibă o tonalitate rațională. Pentru majoritatea oamenilor chestionați, această neîncredere nu este de natură ideologică, ci mai degrabă pragmatică. În fapt, atitudinile de încredere-neîncredere variază puțin pe axa stânga-dreapta, sau pe axa liberalism-socialism.

În mod persistent, la nivel internațional, structural, și rațional, degradarea încrederii pare să se înrăutățească în sonda-

jele recente, în paralel cu dificultățile economice din unele țări, în mod particular datorită șomajului structural în Europa.

Slăbirea unui model clasic de democrație: Marea Britanie

Odinioară Marea Britanie era considerată un model de democrație. Prin rezistența sa în iarna lui 1940-'41, această țară a salvat toate democrațiile europene. O jumătate de secol mai târziu, pe 3 Martie 1993, primul ministru John Major își invita compatrioții să nu lase tendința britanică spre auto-denigrare să macine încrederea. Editorii de ziare vorbeau despre răul național, despre criza morală. Nu era pentru prima oară când erau amintite sentimentele de apatie și insatisfacție. Această temă își face simțită prezența în literatura sociologică de peste 20 de ani încoace. Duzini de cărți publicate de economiștii britanici, sociologi și politologi includ cuvântul *declin* în titlurile lor. În mod periodic, sondaje ale opiniei publice măsoară scepticismul. Astfel, aflăm că o mare parte a populației crede că politicienii nu sunt sinceri, că nu spun adevărul, că nu le pasă de vederile oamenilor, și că se îndoiesc de capacitatea sistemului de a guverna. R. Worcester, președintele unuia dintre principalele institute de sondare a opiniei publice scria în 1993 că din sondaje rezulta: "o scădere a încrederii în monarhie, Westminster, Whitehall, sistemul judiciar și sistemul de guvernământ în totalitatea sa". După *Daily Telegraph*, cu referire la un sondaj al SSLT Institute din 1993, jumătate din populația britanică ar dori să emigreze dacă ar avea ocazia. Această stare de lucruri în rândul unei părți importante din populație este atestată de sondaje ale unor alte instituții pe distanța a ultimilor 20 de ani.

După un chestionar din 1995, cei mai mulți dintre britanici cred că sistemul

guvernamental funcționează defectuos; modul în care Britania a fost guvernată trebuie îmbunătățit; parlamentul nu a controlat suficient guvernul; între alegeri, alegătorii nu pot face nimic, și, în consecință, este nevoie de un recurs la referendum, Camera Lorzilor ar trebui înlocuită de o adunare aleasă; ar trebui adoptată o constituție scrisă; termenii Biroului legislativ ar trebui fixați în avans; sistemul electoral ar trebui schimbat; este nevoie de o nouă lege a liberei informații, și alte asemenea lamentații (MORI).

Au într-adevăr aceste nemulțumiri puterea de a pune la îndoială legitimitatea regimului? Răspunsul este negativ, în ciuda creșterii nemulțumirii (Kavanagh 1997). Publicul cere o reformă profundă a regimului, îmbunătățirea lui, dar nu suprimarea fundamentului său democratic. Exemplul britanic demonstrează mai bine decât multe altele că în democrațiile complexe de azi, jocul electoral nu mai este suficient, că el nu promovează o expresie satisfăcătoare a agregării și articulării de interese.

Italia - caz clinic

Există oare un punct de declanșare a fenomenului pierderii de încredere? Un punct de unde legitimitatea să dispară? Italia poate servi aici drept exemplu clinic. Dintre toate democrațiile pluraliste europene, Italia este țara unde în fiecare an din 1970 încoace sondajele au găsit o mare proporție de oameni nemulțumiți de modul în care funcționează democrația. În 1987, 72% dintre italieni erau nemulțumiți. Doar 26% spuneau că sunt mulțumiți de regim. În 25 de sondaje între 1943 și 1991 mai mult de 70 % din italienii adulți exprimau o părere negativă; într-un singur sondaj în noiembrie 1987 proporția era ușor mai mică (Eurobarometru 1995). Sute de cărți și articole scrise de experți în științe sociale sau de politicieni italieni au dezvăluit

punctele slabe: autoritarism, corupție, instabilitate ministerială, *partidocrație*. Multe sondaje ce au avut loc în ultimele 3 decade au dezvăluit critici severe la adresa "sistemului" și în special la adresa clasei politice. Fără îndoială însă, Italia este încă o țară democratică. Legitimitatea regimului pare să fie contestată doar de o minoritate. Ținta criticilor este doar performanța sistemului. Italienii chestionați în fiecare an în ultimul sfert de secol de Eurobarometru au fost invitați să aleagă între trei propoziții: a) este necesar să schimbăm radical întreaga organizare a societății noastre prin acțiune revoluționară; b) este necesar să ne îmbunătățim societatea prin reforme; c) trebuie să ne apărăm curajos societatea împotriva tuturor forțelor subversive. De-a lungul anilor, majoritatea absolută a ales "reforma", acceptând implicit legitimitatea regimului. Proporția celor care au ales "acțiune revoluționară", contestând legitimitatea, a variat între 6 % și 10 % (doar de două ori în 1976 și 1977 a atins 12 %).

De-a lungul a numeroase sondaje realizate de institutul Doxa majoritatea italienilor au admis că e mai bine să ai un parlament mediocru, decât să nu ai parlament de loc. În aceleași sondaje au denunțat "multiplicitatea partidelor ca sursă a tuturor necazurilor", în timp ce simultan recunoșteau că "partidele sunt indispensabile în țările democratice". Deci, în ciuda tuturor acestor critici, ei nu contestau legitimitatea regimului. De ce au tolerat un astfel de regim? De 40 de ani Italia a beneficiat de o creștere economică notabilă, mai mare decât în aproape orice altă țară europeană. Societatea italiană pare să fie, prin comparație, în bună stare de sănătate, în ciuda, sau poate paradoxal, tocmai datorită slăbiciunii statului. Italia este doar un exemplu extrem al unui fenomen generalizat.

Frustrare și alienare în Statele Unite ale Americii

În legătura cu Statele Unite există o lungă serie de sondaje despre încredere în instituții. Documentația accesibilă arată că: o democrație pluralistă poate să se obișnuiască cu o lipsă de încredere în instituții; neîncrederea cetățenilor poate deveni cronică; regimurile politice pot exista în ciuda pierderii de încredere a unei largi părți a populației; democrația poate continua să funcționeze în ciuda unor disfuncții persistente și poate să continue să trăiască așa cum fac unii oameni, suferind de o boală cronică. Patruzeci de ani de sondaje atestă această pierdere de încredere în mari secțiuni de populație.

La începutul anilor '60, 85% dintre americani considerau că performanțele instituțiilor politice reprezintă motivul cel mai important pentru mândria lor națională, în timp ce în același moment doar 3% dintre italieni indicau faptul că instituțiile politice ar fi fundamentul mândriei lor naționale, dând prioritate altor aspecte, ca frumusețea fizică a țării, avuțiile sale artistice și caracterul poporului său (Almond și Verba 1963, 102 și 248).

Cam treizeci de ani mai târziu, în iulie 1995, într-un sondaj realizat de două institute, unul pus în legătură cu partidul republican, celălalt cu cel democrat, cetățenii americani reproșau guvernării: pierderea banilor plătitorilor de taxe (93%), promisiunile electorale mincinoase (88%), votarea de legi care favorizează imigranții în locul cetățenilor americani, printre alte insatisfacții. În cartea lor *The Confidence Gap*, după ce scot în evidență tradiționala mândrie a americanilor în legătură cu instituțiile guvernamentale, Lipset și Schneider admit cu durere că în ultimul sfert de secol încrederea în aceste instituții a ajuns la un nivel deplorabil.

Înainte americanii credeau că "trăiesc în cea mai bună societate din lume"

(Almond și Verba). Dar în ultimii 20 de ani, două treimi din cetățenii americani au început să spună că sunt nemulțumiți cu funcționarea regimului (Gallup Report 1973-1990). În 1988, doar 16 % dintre americani aveau "multă încredere" în guvernul federal (în comparație cu 41% în 1966); doar 15% simțeau la fel despre Congres (42% în 1966); 13% aveau încredere în sindicate (22% în 1966); 17% în instituțiile religioase (41% în 1966); 19% în marile corporații (55% în 1966); 32% în Curtea Supremă (50% în 1966) și 33% în armată (61% în 1966) (Harris Institute, aprilie 1988, vezi IIPSO 1988-1989 p. 279). Alt sondaj realizat în iulie 1988 de NORC a dat rezultate similare.

Din doi în doi ani între 1973 și 1983, și anual din 1984, Gallup Institute a întrebat un eșantion național câtă încredere are în 10 instituții selectate. În aceste sondaje, Congresul se află pe locul 6 sau 7 după biserică, armată, Curtea Supremă, bănci, școli publice. Totuși, Congresul inspiră mai multă încredere decât marile afaceri, jurnaliștii de tv, liderii de sindicat, sau ziare. Un sondaj al firmei Harris Poll din 1980 aplicat pe persoane între 25-40 de ani, orășeni, a arătat că instituția care oferea cea mai mică satisfacție era conducerea politică (72%) (IIPSO 1980-81, p. 418). Acest sondaj a avut loc la puțin timp după pesimistul discurs al președintelui Jimmy Carter. Adresându-se națiunii în 15 iulie 1979 el a spus că fenomenul crizei de încredere relevat de sondaje "constituie un pericol pentru democrație" deoarece se naște "o prăpastie între guvern și oameni". Între 1966 și 1993 toate instituțiile au coborât pe panta încrederii.

Într-un sondaj Gallup din 1985 despre cinste și principii etice pe 25 de categorii profesionale, senatorii se aflau în urma altor 14 profesii, și kongresmenii în urma a 18. În 1988 "reprezentanții poporului" aveau mai puțină stimă din partea populației decât agenții imobiliari sau antreprenorii de pompe funebre. Totuși,

erau mai bine cotați decât comis-voiajorii și micii agenți imobiliari. Aceste două sondaje confirmă rezultatul altora ce au avut loc în Statele Unite.

Categoriile cu cea mai slabă etică în 1981, 1983 și 1987 erau înalții funcționari publici federali, senatorii și membrii ai Camerelor Reprezentative, guvernatorii, liderii municipali și liderii sindicali, în timp ce oamenii de știință, doctorii și profesorii se bucurau de înaltă stimă sau cel puțin o poziție bună. Este erodarea încrederii mai profundă azi în Statele Unite decât în cele mai multe dintre țările europene? Spre a răspunde unei astfel de întrebări, este mai întâi necesar să se facă o analiză comparativă a nivelului de încredere în instituții specifice.

Neîncredere mutuală între indivizi

O neîncredere adâncă față de toți oamenii, în afară de membrii familiei, observa Edward Banfield în sudul Italiei în 1950; el numea acest fenomen "familism amoral" (Banfield 1958). Pentru mult timp, această neîncredere reciprocă a fost considerată ca un fenomen particular limitat la *Mezzogiorno* și explicat prin memoria colectivă ancestrală din această parte a Italiei. Totuși, mai târziu același fenomen a fost observat în Grecia, Portugalia, Spania și, într-o măsură mai mică, în alte țări europene. În 1963 Almond și Verba sugerau în cartea *Cultura Civică* o tipologie în care făceau o comparație între cultura politică a americanilor și italienilor. Verba sugera de asemenea că neîncrederea în alți oameni și neîncrederea față de politică merg mână în mână (Verba 1972).

Două sondaje internaționale despre valori efectuate în 1981 și 1990 relevă o generalizare a neîncrederii în ceilalți în aproape toate țările europene și în Statele Unite. Practic, în 17 din 22 de țări, mai

mult de jumătate dintre cei chestionați răspundeau că "nu se încred în majoritatea oamenilor" și că "niciodată nu poți fi suficient de atent". Doar în 5 țări (trei scandinave, Olanda și Canada) proporția celor neîncredători a fost mai mică de jumătate din populație. În Franța, Germania, Italia, Spania, Portugalia, Belgia, Republica Cehă, Ungaria și Polonia între două treimi și trei sferturi dintre cetățeni erau neîncredători. În Statele Unite proporția atingea 60% în 1981 și 49% în 1991 (Ester, Halman și DeMoor 1993, 483). Două ipoteze se pot formula. Prima este fragilă: într-o perioadă relativ scurtă de timp, datorită urbanizării și exodului rural, neîncrederea s-a răspândit. Dar, în acest caz, ce mai rămâne din conceptul de cultură, care presupune o oarecare stabilitate. Conform cu cea de-a doua teorie, fenomenul de neîncredere este mai vechi decât s-a presupus anterior. Internaționalizarea cercetării asupra valorilor a făcut acest lucru vizibil. Asemenea interpretare pune la îndoială anumite teorii mai vechi bazate pe dovezi empirice insuficiente. Între timp cultura politică americană s-a apropiat mult mai mult de cultura politică proprie *Mezzogiorno*-ului.

Erodarea încrederii în instituții

Tabelul 1 arată proporția de oameni care exprimă o opinie negativă (puțină încredere sau neîncredere totală) în nouă instituții sau organizații. Dintre aceste nouă instituții, șase reprezintă statul și regimul politic: parlamentul, armata, poliția, administrația publică, curțile și serviciile de securitate; trei, fără să fie parte directă a sistemului politic, contribuie la funcționarea sa: sindicatele, marile afaceri, bisericile.

Pentru unii oameni chestionați, motivul lipsei de încredere este ineficiența

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

instituțiilor, în vreme ce pentru alții este abuzul de putere, favoritismul, autoritarismul și uneori, corupția.

Nivelul de încredere în instituții nu trebuie confundat cu proporția celor care aprobă sau dezaproba maniera în care guvernul rezolvă probleme ca locuințele, șomajul, educația, taxele, securitatea socială și pensiile. Opiniile despre aceste probleme pot fi schimbătoare și legate de ideologii; opiniile pot varia odată cu schimbările puterii politice. Majoritatea oamenilor poate fi nesatisfăcută de modul în care guvernul conduce țara, dar asemenea opinie poate indica doar absența încrederii în oamenii de la putere. În 1985, când majoritatea canadienilor spuneau că dezaproba modul în care guvernul trata problema șomajului, ei nu exprimau neîncrederea în regimul politic în sine, ci în factorii de decizie politici. Alte sondaje de opinie efectuate în același timp nu lasă nici o îndoială despre legitimitatea regimului canadian. O asemenea distincție între judecăți cu privire la o anumită problemă și încrederea în validitatea regimului poate fi aplicată tuturor democrațiilor pluraliste.

Oricine ar putea rămâne perplex văzând că în 14 țări din 20 câte sunt considerate în tabelul 1, majoritatea publicului nu are încredere în parlament. Lipsa de încredere în această instituție ce stă la baza democrației - care pentru mult timp a fost centrul de gravitație al regimurilor democratice - corespunde declinului său real în funcționarea democrațiilor reprezentative. Aceasta este o problemă majoră ce merge mai departe de teoria instituțională. Printre cele 11 democrații incluse în sondajul din 1981, Germania de Vest a fost singura țară în care majoritatea a exprimat "multă încredere" sau "destulă încredere" în această veche instituție democratică. În toate celelalte țări doar o minoritate a afirmat că este încrezătoare în parlament - cam o treime în Italia, Belgia și Danemarca. Alte sondaje (din 1970 și 1980) au confirmat că o minoritate semnificativă de cetățeni judeca se-

ver comportamentul parlamentar și nu avea încredere în el, chiar dacă credea că ar trebui să joace un rol mai însemnat.

În majoritatea democrațiilor, majoritatea oamenilor au o atitudine critică cu privire la "răul necesar" care este administrația publică. Diferențele în aprecieri pe care le observăm de la o țară la alta corespund percepțiilor pe care specialiștii le au asupra eficienței administrației publice. Nu suntem surprinși să găsim Italia și Portugalia aflate în capul listei celor nemulțumiți cu administrația. Elveția poziționează la un nivel bun această instituție. Structura statului - federal sau centralizat - are puțin de-a face cu percepția performanței administrației publice.

Proporția celor care nu au încredere în armată variază de la 76% în Japonia la 11% în Israel. Aceste două extreme nu miră dacă ne gândim la memoria colectivă în Japonia și la importanța armatei pentru supraviețuirea statului Israel. Anti-militarismul din Belgia și Olanda poate fi mai surprinzător. Armata se bucură de o poziție bună în Marea Britanie, iar armata franceză are un nivel mediu de apreciere. Istoria militară recentă sau mai veche a câtorva țări europene este bogată în evenimente care nu inspiră încredere totală în armată (Dogan 1994). Această absență a încrederii nu este un fenomen nou. Noutatea vine dinspre libertatea de a se exprima pe sine fără frică și de a o arăta empiric. O asemenea stare de spirit necesită câteva comentarii. Aici este suficient să arătăm că în 12 din 20 de democrații absoluta majoritate a oamenilor nu are încredere în armata propriei țări, fie pentru că aceasta este prea mică în comparație cu dușmanul potențial, fie datorită sacrificiilor pe care armata le mai cere încă, acum când "Colosul Estic" nu mai amenință.

Imaginea poliției depinde de mai mulți factori, dar mai întâi de integritatea sa și de metodele de recrutare. Faptul că majoritatea mexicanilor nu au încredere în poliție, nu miră pe observatorul competent,

cum nu miră nici poziția bună pe care aceasta o are în Danemarca, Norvegia și Elveția. În mare, poliția, printre cele 9 instituții de care e vorba în tabelul 1 este cea care inspiră cea mai mică neîncredere. Așa se întâmplă în Italia, spre exemplu. Câteva scandaluri în Statele Unite i-au zdruncinat poziția în multe municipalități.

În aceste sondaje a fost măsurată atitudinea față de biserică privită ca instituție, și nu față de religie în sensul de credință. Există, desigur, o relație semnificativă între încrederea în biserică văzută ca religie organizată și nivelul credințelor și practicilor religioase în țările catolice, ca și în cele protestante (Mogan, 1995). O asemenea corespondență își are logica sa, dar este foarte posibil ca oamenii chestionați să fi atașat înțelesuri diferite cuvântului "biserică". Pentru unii însemna poziția conducerii ecleziastice față de chestiuni cum sunt: contracepția, avortul, divorțul, erotismul. Alți respondenți au reacționat în acord cu anticlericismul sau agnosticismul lor, mai ales în unele țări europene. Adevărații credincioși pot arăta opoziție față de conducerea ecleziastică, iar unii agnostici sau non-credincioși pot simpatiza cu biserica datorită unei atitudini conservatoare și în alte domenii. În orice caz, în 11 din 20 de țări, majoritatea absolută a adulților spun că au "puțină" sau "deloc" încredere în instituțiile ecleziastice. Această descoperire este, fără îndoială, una dintre cele mai năucitoare în cercetarea internațională pe valori. Ridică o întrebare jenantă: *Care este audiența reală a bisericii astăzi în Europa de Vest?*

Cazul Japoniei merită să fie menționat: 89% dintre japonezi nu au încredere în instituțiile lor religioase. Filosofii budiste și șintoiste sunt mai degrabă concepte metafizice ancestrale, decât religioase, în sensul sociologic al cuvântului. În orice caz, în această țară s-au dezvoltat de câțiva timp, mai mult decât în toate țările creștine, secte violente. Este un fenomen singular într-o țară educată, industrializată și pro-

fund urbanizată. Puși față-n față cu o asemenea "anomalie", sociologii s-au simțit dezorientați și au pasat mingea filosofilor.

O altă țară care merită atenție specială este Olanda, care după ce a fost împărțită pentru mult timp în comunități denominationale, devine una dintre cele mai agnostice țări din Europa, unde astăzi oamenii încearcă să se debaraseze de cadrul ecleziastic. Rapide transformări de ordin similar au fost observate în Suedia, Germania și Marea Britanie. Nu este de mirare că biserica se bucură de cel mai mare nivel de încredere în Irlanda, Mexic și Chile, și, datorită unei oarecare conformități sociale, în Statele Unite. Nu există îndoială că sentimentele religioase au un înțeles în Statele Unite și altul în Irlanda.

O altă descoperire surprinzătoare este pierderea de credit pe care au resimțit-o sindicatele în majoritatea democrațiilor, în special în Statele Unite. Declinul sindicatelor este un proces binecunoscut, cu grijă studiat de gânditorii sociali. Ceea ce surprinde este magnitudinea sa. Mari majorități în societăți post-industriale - a căror dezvoltare este caracterizată prin reforme sociale obținute prin acțiuni sindicale - nu au încredere în "principalele organizații de muncitori". Această schimbare arată că o pagină a istoriei a fost întoarsă. În Suedia, unde "neo-corporatismul" a fost impus prin puterea sindicatelor, 60% dintre oameni au declarat că nu au încredere în sindicate. Această neîncredere a fost la fel de mare și în Marea Britanie. Proasta poziție a sindicatelor în ochii opiniei publice britanice poate fi explicată prin impactul sindicatelor asupra vieții politice a țării, asupra evoluției afacerilor și prin consecințele frecvențelor greve. Într-un sondaj efectuat de Gallup Institute în 1985, o treime din britanici indicau sindicatele drept "cea mai mare amenințare la adresa libertății umane". Este adevărat că puterea sindicatelor s-a redus considerabil în ultimii ani. Există persoane care spun că nu au încredere în sindicate, dar

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

care admit de asemenea că aparțin unuia, fie că doresc, sau nu. Cum se poate explica actuala slăbiciune a uneia dintre cele mai mari instituții sociale a începutului acestui secol? Trăsături oligarhice au continuat să se dezvolte după formularea "legii de fier a oligarhiei" la începutul secolului de către Roberto Michels.

Marile afaceri (firme, corporații) au fost întotdeauna criticate, pe drept, sau pe nedrept. Niciodată nu au inspirat un mare grad de încredere printre muncitori. Astăzi, mulți muncitori admit că, locurile de muncă sunt create de marile afaceri și nu de stat, schimbându-și atitudinea față de ele. În Japonia, neîncrederea în marile companii este cea mai puternică, în ciuda legendariei loialități a japonezilor față de companiile lor. În cazul Franței, surpriza este mare: *patronatul* este perceput favorabil într-o asemenea măsură încât, cu excepția securității sociale, este instituția care se bucură de cel mai mare nivel de încredere, în ciuda decadelor de criticism ideologic la adresa marilor afaceri. Un fenomen similar se întâlnește în Italia.

După o jumătate de secol de naționalizare a marilor companii în Marea Britanie, Franța, Italia și oriunde în altă parte, bogata experiență a capitalismului de stat în Europa de Vest și lecția învățată de la experiența socialistă în Estul Europei, *marele patronat* de astăzi reflectă o mai bună imagine în ochii opiniei publice. Pentru această categorie de management la nivel înalt nu este vorba de o erodare a încrederii, ci de o reabilitare în ochii publicului larg.

Principiul securității sociale este pe larg acceptat. Ceea ce variază de la o țară la alta este funcționarea sa propriu-zisă. Studii detaliate au arătat că eficiența ei este percepută mai puternic în Franța, Germania, și Belgia, decât în Italia și Marea Britanie. Această poziționare apare în tabelul 1, ceea ce simplifică în mod evident o mare varietate de situații. Securitatea socială nu este, strict vorbind, o

instituție politică, dar este, fără îndoială, cea care în multe țări europene dă naștere celor mai aprinse dezbateri politice.

Dimensiunea ideologică "dreapta-stânga" apare izbitor în aceste dezbateri deoarece funcția esențială a securității sociale este redistribuția venitului în statele. bunăstării sociale avansate. Această problemă a redistribuției devine din ce în ce mai mult una dintre principalele surse de conflict, și, în consecință, de frustrare și neîncredere calculată. Astăzi, securitatea socială este nodul gordian al conceptului libertate-egalitate în toate democrațiile avansate.

Ultimul bastion împotriva delegitimizării regimurilor politice este sistemul judiciar. Sondajul prezentat aici a fost realizat între 1990-1991, adică înaintea izbucnirii unei serii de scandaluri într-un număr mare de țări europene, în SUA și în Japonia, printr-un ciudat fenomen de sincronizare. Din acest motiv, cifrele care apar în tabelul 1 nu reflectă situația din anii cei mai recenti. La vremea acelor sondaje, în multe țări majoritatea cetățenilor aveau încredere în tribunale, cu excepția Portugaliei, Belgiei, Spaniei și Franței. În particular, sistemul judiciar italian și-a recăpătat credibilitatea după 1990. În Franța, unii judecători au devenit populari după izbucnirea unei serii de scandaluri, și unii politicieni, percepuți ca "protectori ai corupției", se află acum printre cei mai puțin credibili politicieni, fiind chiar învinși în alegerile legislative din 1997.

Așa cum se poate vedea din tabelul 1, procentele pentru o anumită instituție nu sunt aceleași pentru toate țările. Japonia reprezintă un caz excepțional. Ea se află în capul scalei pentru neîncredere în parlament, armată, marile afaceri, sindicate, instituții religioase, și aproape de vârf pentru neîncrederea în administrația publică și securitatea socială. Este ușor de înțeles neîncrederea în armată pentru poporul japonez. Dar de ce există această lipsă de încredere în administrația centrală, care a

fost pentru mult timp percepută de experții străini ca una dintre cele mai bune din lume? Nu este o atitudine prea severă față de instituții care au permis acestei țări să obțină prin mijloace pașnice ceea ce n-a putut obține prin forța armată? Sociologii japonezi nu au propus nici o explicație satisfăcătoare. Un element explicativ ar putea fi corupția unei părți importante ca amploare a clasei politice japoneze.

Dacă suntem în căutarea unei democrații ideale, ne-am putea gândi la Elveția. Când li s-a cerut să "identifice pe aceia care le inspiră încredere, gândindu-se la instituții și organizații, și nu la indivizi sau grupuri de indivizi", doar o minoritate a elvețienilor a declarat că au încredere în Camera Reprezentativelor (38%), Senat (36%), în guvernul local (36%), biserici (36%), armată (42%), sistemul judiciar (35%), presă (13%) și partide politice (12%). Doar guvernul federal și Curtea Supremă au inspirat încredere majorității elvețienilor (IIPO, 1980, pp.309-310).

Scăderea încrederii în partide

Erodarea încrederii față de partide este într-adevăr de reținut, pentru că imaginea acestora s-a degradat în aproape toate democrațiile vestice în ultimele decade, mai puțin în țările scandinave. Numărul membrilor de partid a scăzut cam peste tot. Partidele de masă de ieri au devenit azi, în mare parte, partide de activiști. Exemplul cel mai relevant îl oferă partidele social-democrate. Participarea scăzută de la alegeri este rezultatul dezamăgirii, mai ales în Statele Unite. Cel mai spectaculos caz este evident cazul căderii "partidocrației" în Italia.

"Partidele sunt interesate doar în voturile oamenilor, nu și de opiniile sau aspirațiile acestora". O asemenea afirmație supusă periodic atenției cetățenilor în

sondaje a fost aprobată de mari majorități în multe țări. Chiar în Suedia, unde partidele sunt bine organizate de mult timp, proporția celor care nu au încredere în partide a crescut de la 36 de procente în 1968 la 68 de procente în 1992.

Declinul partidelor este legat de mulți factori. Instabilitatea electorală (a nu se confunda cu tendințele pe termen lung) reflectă adeseori dezamăgirea unei părți semnificative a electoratului. Scăderea numărului de membri activi și de suporteri a făcut obiectul multor binecunoscute studii. Toate au conchis că motivul principal este dezamăgirea legată de partide și organizații. Oligarhia partidelor nu este un fenomen nou, dar a devenit de curând mai vizibil prin mass-media, și, în consecință, a generat mai multă insatisfacție. Slăbirea partidelor și a identificării cu partidele poate de asemenea veni din erodarea încrederii în lideri și din declinul ideologiilor.

Neîncrederea în politicieni

Este vorba de neîncrederea față de cine? Putem distinge mai multe niveluri. În primul rând, neîncrederea în politicienii care dețin puterea la un moment dat. Acest fenomen este ușor de explicat. Dar dacă neîncrederea persistă în ciuda alternării partidelor la putere, devine deja o atitudine cronică. Ceea ce în mod constant arată sondajele este atitudinea negativă a unei largi părți a publicului față de elita politică în general, indiferent de orientarea politică. Problema principală este că oamenii nu se încred în nici unul dintre candidații existenți, cu excepția anumitor țări care, adoptând reprezentarea proporțională, au făcut loc polarizărilor. Analize amănunțite ale sondajelor, făcute cu grijă, arată că mulți votanți nu votează pentru un partid. Ei aleg să voteze împotriva candidaților pe care îi plac cel mai puțin. Acest lucru nu înseamnă că ei simpatizează cu contracan-

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

didatul. Ei aleg doar "răul mai mic".

În sondaje internaționale asupra eticii profesionale referitoare la onestitatea a 24 de profesii, politicienii sunt cotați, în multe țări ca "cei mai puțin demni de încredere", pe același nivel cu "vânzătorii de mașini folosite" și "agenții imobiliari", în vreme ce doctorii, farmaciștii, profesorii și bancherii inspiră un înalt grad de încredere (Indexul Opiniei Publice Internaționale 1981-1995). O asemenea absență a încrederii în parlamentari pare incompatibilă cu faptul că mulți dintre ei sfârșesc prin a fi realeși. În mod curios, unii îi pretuiesc "pe proprii reprezentanți", dar nu pe reprezentanți în general. Curbele de popularitate ale principalelor figuri politice, în special prim-miniștrii, urcă și coboară, asta implicând faptul că erodarea încrederii este doar parțial înrădăcinată în ideologie, curbele răspunzând de fapt deciziilor de guvernare și performanței ca actori politici. În mai multe țări, oamenii au fost poftiți să formuleze în mod periodic judecăți asupra următoarelor probleme: Aveți încredere în faptul că guvernul ia decizii bune? Credeți că oamenii de la putere pierd de fapt banii contribuabililor? Credeți că liderii sunt oameni care știu ce fac, sau mai degrabă mulți dintre ei nu știu? Credeți că politicienii sunt onești, și dacă este așa, mulți sau puțini dintre ei? Răspunsurile la aceste întrebări puse la fiecare doi ani în Statele Unite din 1952 de către Institutul de Cercetări sociale de la Universitatea din Michigan și reproduse în multe țări, atestă o creștere a atitudinii negative față de conducători.

Pierderea de popularitate este un dat sociologic. Cu rare excepții, președinții și prim-miniștrii își pierd pe timpul mandatului o parte însemnată din capitalul politic care le permisesese să ajungă la putere inițial. Această pierdere poate fi gradată sau abruptă, înceată sau rapidă. Există, în arhivele sondajelor din multe țări, o bogată documentație a acestor tendințe sociologice. Traectoria liderilor în ochii opiniei

publice depinde în primul rând de propriile lor acțiuni, de alegerile lor, de deciziile lor, sau de lipsa lor de acțiune. Traectoria depinde de asemenea de factori care se află în afara controlului. Pierderea de popularitate poate fi, în mare măsură, explicată de dificultatea sau imposibilitatea de îndeplinire a promisiunilor electorale. Un asemenea reproș apare în numeroase sondaje. Fie că sunt promisiuni sincere sau minciuni deliberate, mai devreme sau mai târziu aceste angajamente apar ca imprudente sau cinice. În retrospectivă, se poate demonstra că demagogia este de cele mai multe ori de ajutor pentru politicienii de rând, nu în mod necesar și pentru liderii vizionari.

Nepopularitatea este puternic cauzată de "ipocrizia celor care ne guvernează". "Micul ecran" este un detector al ipocriziei, acționând ca o oglindă măritoare. Trebuie să fii un bun actor ca să disimulezi cinismul la televizor. Fostul prim-ministru francez Raymond Barre recunoștea că "viața politică este în mod profund marcată de ipocrizie". Spunea aceasta (într-o transmisie televizată în 2 mai 1993) ca o formulare a unui diagnostic medical. Ipocrizia, care pare inevitabilă în arta politicii, produce neîncredere. Din acest motiv, politicienii care apar des la televizor își pierd, după un anumit timp, credibilitatea.

În numeroase țări, și mai ales în regimurile prezidențiale și în sistemele prim-ministeriale, președinții și prim-miniștrii au guvernat în majoritatea timpului fără suportul majorității publicului. Aleși după reguli constituționale, mulți dintre ei au pierdut sprijinul majorității la puțin timp după alegeri. Istoricii pot doar retrospectiv să susțină că unii dintre liderii care au devenit nepopulari luaseră totuși decizia cea mai înțeleaptă. Se cunoaște astăzi sociologic vorbind, că în majoritatea democrațiilor liderii se comportă ca și cum ar reprezenta majoritatea populației, când de fapt, în realitate, ei sunt sprijiniți doar de o minoritate. Aceasta este una dintre sursele de neîncredere politică.

În Franța, după un sondaj din octombrie 1982, 62% dintre oameni erau de părere că politicienii nu ascultă ceea ce spun oamenii, și 60% erau de părere că majoritatea politicienilor sunt "corupți" (SOFRES); doar o treime îi percepeau ca "oarecum" onești. În 1996 mari majorități gândeau că nu se simt reprezentați de nici un partid politic (67%), nici de vreun sindicat (77%), nici de vreun lider politic (68%).

Cât de sus poate ajunge nivelul de nepopularitate a unui președinte sau prim-ministru fără să submineze legitimitatea regimului? Nivelul de popularitate a scăzut la mai puțin de 20 de procente pentru lideri atât de diferiți precum Carter, Major și Juppé, și nivelul părerilor negative a atins mai mult de 70%. Fără îndoială totuși, asemenea nepopularitate nu a pus sub semnul întrebării legalitatea funcțiilor lor. Dar dacă prăpastia dintre sprijin și respingere persistă, în ciuda alternării partidelor și echipelor aflate la putere, nu suferă însăși legitimitatea? Experiența ultimei jumătăți de secol a demonstrat că democrația se poate acomoda ea însăși cu încrederea parțială, limitată și fluctuantă, chiar dacă sentimentul de neîncredere devine cronic și masiv. Doar rar regimul își pierde legitimitatea, ca de exemplu în Franța la începutul căderii celei de-a Patra Republici. Este o sarcină dificilă determinarea momentului când un regim trece pe furis de la discreditarea clasei politice la discreditarea a înseși instituțiilor.

Eficiență și legitimitate

Datorită creșterii rolului statului în domeniul economic, încrederea în regim este legată de eficiența sa economică. Aceasta este o veche temă în sociologia politică (vezi operele lui Lipset, Easton, Linz, Eckstein și Dogan). Relația dintre legitimitate și eficiență poate fi de-

monstrată de câteva exemple istorice. Căderea democrației în Chile a fost explicată în mare măsură prin criza economică cu o inflație de 746% într-un an. În ultimii ani ai Republicii de la Weimar curba șomajului și votarea extremei drepte au fost corelate. Mai mulți sociologi au subliniat slabul impact pe care depresia economică din 1930 a avut-o asupra legitimității sistemului american. O aceeași absență a fost observată în Marea Britanie în aceeași perioadă, dar ineficiența economică a avut consecințe dezastruoase în Germania și Austria. Un lung șir de eșecuri economice pot slăbi legitimitatea unui regim sau cel puțin a câteva dintre instituțiile sale. Uniunea Sovietică a colapsat nu ca rezultat al unei înfrângeri militare, ci datorită unei ineficiențe economice persistente și dezastruoase. Din contră, un persistent succes economic poate oferi unui regim contestat o șansă de legitimizare, cel puțin parțial. Guvernele Taiwanului, Coreei de Sud și Singapore-ului și-au îmbunătățit prin performanța lor economică, gradul de legitimitate până la punctul la care au putut organiza alegeri relativ libere. Dar cele mai notabile exemple sunt Germania și Japonia, unde democrația a fost adusă de către forțele de ocupație și a fost impusă într-un climat de scepticism și neîncredere. "Miracolul economic" le-a permis acestor două regimuri să ajungă, de la umilire și totală lipsă a legitimității în vârful democrațiilor pluraliste legitime.

Șomajul structural dă naștere la frustrări și alienare, dar el singur nu este suficient pentru a distruge un regim democratic. Un asemenea pericol poate fi serios dacă regimul este slăbit și de alte calamități. În 1930, chiar în apogeul depresiei caracterizate de șomaj masiv, rămăsese speranță pentru îmbunătățire, după istoricii perioadei. Dar în 1990 există observatori care se tem de existența unei combinații explozive de șomaj structural, corupție la vârf, creșterea inegalităților sociale și nedorita imigrație non-europeană. Mișcă-

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

rile de extremă dreaptă pot fi condamnate, dar ar fi total neînțeles să fie ignorată existența lor.

Ubicuitatea corupției și efectele sale dăunătoare

Comparând comportamentul conducătorilor în regimurile aristocratice și în cele democratice, Alexis de Tocqueville (1832) scria în capitolul "Puterea coruptoare" că în statele aristocrate "guvernele au mai puțin acces la corupție, în timp ce contrariul este valabil în democrații". Nu spunea nimic despre faptul că în vechile regimuri aristocratice exista o separație foarte mică între trezoreria publică și averea personală a monarhului și a apropiaților săi. El rezervă două pagini întregi pentru a perora împotriva "democrațiilor ale căror lideri sunt corupți". În democrații, scrie el, "corupția este loc comun, este imitată de cei care se află la piciorul scării", în vreme ce "în depravarea nobililor, există rafinament aristocratic". Aceste bombastice afirmații ale marelui scriitor sunt înmărmuritoare. Astăzi se poate face o comparație diferită: este corupția mai frecventă în democrații, sau în regimurile autoritare? Literatura de ultimă oră sugerează că ea este universală, luând doar diferite forme. Ceea ce variază este posibilitatea de a o denunța și combate.

Importanța corupției publice în Vestul Europei, Statele Unite și Japonia poate fi demonstrată prin analizele de conținut efectuate pe cotidiene și săptămânale din aceste țări. De exemplu, în Statele Unite în toamna lui '89 (aprilie-iunie), trei ziare cu tiraj de milioane de exemplare (New York Times, Wall Street Journal și Los Angeles Times) publică aproape zilnic cazuri din justiție despre acțiuni greșite și acte de corupție la nivel federal, de stat, și municipal. În Franța, ziarul Le Monde a publicat articole despre procese

împotriva politicienilor, managerilor întreprinderilor de stat și importanților oameni de afaceri în trei sferturi din 600 de numere din perioada septembrie 1994 - octombrie 1996. Aceasta tendință continuă cu urcături și coborâșuri între octombrie 1996 și iunie 1997. În Italia, între ianuarie 1991 și octombrie 1995, aproape toate ziarele au rezervat pagini întregi aproape zilnic pentru a relata acțiuni în justiție împotriva corupției publice. Corupția la vârf hrănește neîncrederea în instituții și liderii lor. "Corupția este catalizatorul crizei de legitimitate a partidelor spaniole" (Aguila, p11). Au fost scrise sute de pagini despre corupția japoneză la cel mai înalt nivel. Mulți politicieni au fost implicați în scandaluri și au fost obligați să demisioneze din funcțiile lor. Merită să menționăm că democrațiile scandinave nu suferă de corupție la fel de mult ca celelalte țări europene.

În domeniul corupției publice ceea ce vedem este doar vârful aisbergului. Când devine foarte vizibil prin acțiunile judecătorilor și jurnaliștilor, cetățenii își pierd încrederea nu numai în instituții, dar chiar în sistemul însuși. Nimeni nu poate arăta prea clar efectul coroziv al comportamentului corupt la nivel înalt asupra încrederii în instituții.

Scandalul ca simptom al vigoriei democrației

În regimurile totalitare nu există scandaluri deoarece corupția este ascunsă. În regimurile autoritare corupția este parțial vizibilă, dar nu generează scandaluri pentru că ele sunt stinse înainte de a izbucni. Doar în democrație corupția este vizibilă pentru că scandalurile pot erupe doar într-un climat de libertate. Corelația dintre democrație și scandal este înșelătoare. O asemenea corelație cu rădăcinile în independența justiției și libertatea presei este cea care i-a orbit pe dușmanii democrației

în Franța, Italia (Republica de la Weimar), Austria, Belgia și Spania.

În realitate, scandalul financiar este un act compensator, salvator uneori. Datorită unui scandal a fost reabilitat căpitanul Dreyfus. Datorită unui scandal a fost Richard Nixon "detronat". Datorită unui scandal au fost excluși din forumul politic Craxi și Andreotti în Italia, alături de mulți alți politicieni. În democrație, scandalurile, dacă nu sunt prea frecvente, reprezintă un simptom al sănătății democrației respective. În cazuri excepționale un scandal poate fi o dovadă a funcționării democrației și a legitimității sistemului. Watergate și Irangate sunt superbe monumente ce onorează democrația americană. În puține țări este suficient de solidă democrația ca să corecteze erorile politice împotriva voinței armatei, sau să ceară unui șef al statului să demisioneze, ca în cazul celor trei prim-miniștri japonezi și al președintelui italian Leone. Este timpul să fie revizuite concepțiile pe care moralistii le-au răspândit despre scandaluri. Ca scandalurile să poată izbucni sunt necesare două condiții, și acestea se găsesc doar în democrații: libertatea presei și independența curților de tribunal.

Jurnaliștii ca lideri de opinie

Acțiunile și retorica politicianilor se află astăzi, mai mult decât oricând în trecut, în vizorul unei contra-puteri, și anume, mass-media. Cu mult timp în urmă, acest rol era jucat de preoți și profesori (învățători). Astăzi acest rol revine presei scrise și audio-vizuale, indiferent de criticile care le sunt aduse. Desigur, pentru ambele, știrile proaste sunt "mai bune" decât cele bune. Dar nu mass-media e cea care dă naștere acestora, ci doar cea care le răspândește. Presa este doar un canal de transmisie, nu un factor de decizie politic, chiar dacă puterea unor jurnaliști, prin influența

pe care o exercită, este mai mare decât a multor politicieni. Atenționând curțile, jurnaliștii de investigație joacă rolul acuzatorului, dar judecătorul este acela care condamnă sau achită.

Comportamentele guvernelor și procesele decizionale sunt astăzi sub directă supervizare a media care nu numai că informează, dar și monitorizează. Guvernarile sunt controlate de alegători doar în ziua alegerilor, ceea ce înseamnă doar din când în când. Dar ele sunt în mod constant supervizate de societatea civilă, reprezentată de presă. De fapt, guvernanții sunt percepuți în oglinda opiniei publice așa cum sunt zugrăviți de condeiul jurnaliștilor. Astăzi este imposibil de închipuit un regim cu adevărat democratic fără jurnaliști puternici și independenți, dar ne putem închipui un asemenea regim fără partide puternice.

Neîncrederea pătrunde în toate straturile sociale

Există câteva trăsături sociologice care traversează frontierele naționale. Peste tot tinerii sunt mai puțin dispuși decât părinții lor să crediteze instituțiile și liderii lor. Variațiile în funcție de vârstă sunt în mod special semnificative atunci când e vorba de încredere-neîncredere față de biserică, armată și poliție. Aceste trei instituții sunt creditate mai mult de către generațiile mai în vârstă. Pe axa stânga-dreapta, sindicatele sunt mai puțin creditate de persoane orientate politic spre dreapta, decât de cele orientate spre stânga politică, contrariul fiind valabil pentru marile corporații. Cetățenii cu educație sunt mai puțin dispuși să se încreadă în instituții și lideri decât cei mai puțin educați. Variabila nivelului de educație este legată de variabila vârstă deoarece astăzi majoritatea tinerilor sunt mai bine educați decât cei mai în vârstă. Desigur, influența celor două

variabile poate fi separată prin analiza factorilor. Se observă o relație semnificativă între nivelul de educație și încrederea în presa scrisă (dar nu în cea electronică): cititorii de ziare au mai multă încredere în presa tipărită (Döring 1992). Sunt puține diferențe între bărbați și femei, excepție făcând încrederea în biserică.

Cea mai importantă descoperire este că lipsa de încredere nu este mai frecventă în straturile sociale de jos. Din contră, spiritul critic la adresa insuficiențelor și greșelilor instituțiilor, se dezvoltă în straturile sociale de mijloc care au un nivel ridicat de educație. Altă descoperire importantă este următoarea: corupția publică atinge mai mult sensibilitatea cetățenilor decât injustiția socială. Asta probabil deoarece prima este dezbătută mai des în mass-media decât cea de-a doua. O asemenea sensibilitate frustrantă la adresa corupției ar trebui luată în considerație în dezbaterile despre nedreptatea socială.

Se poate vorbi despre delegitimizare?

Cu o asemenea degradare a încrederii în instituții - în special la adresa parlamentului ca instituție centrală - un declin care persistă de două decade în unele democrații și de mai mult timp în altele, ne putem întreba dacă există în vechile democrații riscul punerii la îndoială a legitimității regimului politic. Răspunsul la o asemenea întrebare nu trebuie să fie speculativ. Ar trebui să se bazeze pe date empirice. Nu există nici o țară în lume unde toți oamenii să perceapă regimul ca total legitim. Legitimitatea este gradată. Așezând un regim la locul lui pe o scală de la minim la maxim, legitimitatea poate fi o abordare validă pentru analiza comparativă a sistemelor politice. Mulți oameni de știință au simțit nevoia unei astfel de măsurători: "legitimitatea poate trece prin toate trep-

tele, de la completa aprobare, la completa respingere... trecând prin sprijin, aprobare, supunere spre declin, erodare și pierdere". În cazul respingerii conștiente putem vorbi de ilegitimitate (Hertz 1987, 320). Așa cum arată Juan Linz "nici un regim politic nu este legitim pentru 100% din populație, sau legitim în toate actele sale, sau legitim pentru totdeauna, așa cum probabil foarte puține sunt total nelegitime, bazându-se doar pe coerciție" (Linz 1988, 66).

Legitimitatea nu atinge niciodată unanimitatea. Indivizii și grupurile nu evaluează în mod egal autoritatea puterii politice. Există straturi apatice și subculturi rebele, oponenți pașnici și teroriști armați, iar între aceste extreme, majoritatea este doar parțial convinsă de pretenția guvernării la legitimitate. David Easton crede că violarea frecventă a legilor și mișcările dizidente reprezintă indicații ale gradului de legitimitate. Dar, prin cercetarea empirică este dificil să identifici și măsori acest fenomen.

Există deseori confuzie între legitimitate și legalitate. În democrație guvernele se schimbă periodic. Astfel, aceasta este considerată legitimă tocmai pentru că există reguli privind înlocuirea deținătorilor puterii politice. Ostilitatea față de partidul aflat la putere este compatibilă cu credința în înțelepciunea regimului. Violările ocazionale ale regulilor constituționale nu subminează legitimitatea regimului politic. Ce se pierde în asemenea situație este încrederea într-o anumite instituție și în conducătorii săi. Este necesară o distincție între legitimitatea regimului și încrederea în anumite instituții, deoarece nici o instituție nu poate scăpa complet criticilor unei părți a populației. Unanimitatea este o pretenție ridicolă a regimurilor totalitare.

Documentația existentă nu ne permite să spunem că legitimitatea democratică a fost pusă la îndoială. Așa cum am arătat, majoritatea cetățenilor este favorabilă îmbunătățirii regimurilor politice prin reforme în conformitate cu regulile de-

mocratice (cf. *Eurobarometer*), dar, între reformele convenționale și agitația revoluționară, există multe forme de acțiune și presiune. Altă întrebare ridicată de *Eurobarometer* a fost ce proporție de cetățeni erau satisfăcuți de funcționarea democrației (decembrie 1994). În toată Europa de Vest unul la doi cetățeni declara că este nemulțumit cu felul în care democrația funcționează în țara sa. În cele mai multe cazuri aceasta înseamnă o dorință de îmbunătățire. Insatisfacția cu privire la funcționarea instituțiilor nu pune la îndoială legitimitatea regimului. O întrebare pertinentă a fost pusă de multe ori în diferite țări invitând cetățenii să aleagă dintre trei propoziții despre chestiunea legitimității.

1) Se acceptă întru-totul legea existentă, sistemul prezent și conducerea societății.

2) Se văd multe neajunsuri în sistemul prezent. Se crede într-o îmbunătățire gradată împreună cu sistemul de guvernământ existent.

3) Se respinge complet legea existentă, sistemul prezent și societatea, singura soluție fiind schimbarea socială completă.

Prima propoziție implică credința în legitimitatea regimului; a doua aduce probe convingeri că, în ciuda tuturor insuficiențelor, regimul existent este cel mai bun imaginabil, și că de aceea, este perfectibil. A treia indică faptul că regimul existent este perceput ca nelegitim. În cele mai multe țări, proporția celor care au ales a treia opțiune a fost mică: 9% în Statele Unite, 3% în Germania, 7% în Canada, și 10% în Australia. În unele țări proporția a fost relativ mare: 26% în Franța, 24% în Marea Britanie, iar în una dintre ele, India, a atins un nivel (41%) care pune în chestiune legitimitatea regimului (IIPO 1982, 512).

Cât de mult poate scădea nivelul de încredere ca să zdruncine temeliile democrației? Italia poate servi drept demonstrație empirică în acest caz. Între 1991

și 1994, această țară a trecut printr-o explozie care elimina partide politice importante din arena politică, aducea schimbări ideologice și de denumiri de partide, și provoca o hecatombă a clasei politice urmând unui mare număr de scandaluri de corupție. Efectul corodant al corupției asupra legitimității regimului a fost foarte clar. Fără îndoială însă, democrația nu a căzut, ci s-a reconstruit. Chiar în acest caz extrem, democrația s-a dovedit a fi de neeradicat.

Astăzi, cei mai mulți dintre cetățeni nu pot concepe o soluție alternativă unui regim democratic. Documentele existente nu ne permit să conchidem că există o respingere a culturii civice minime. Singura excepție care ne vine în minte este Rusia, dar ea este excepția care confirmă regula: astăzi Rusia este o democrație în gestație, nefiind încă o democrație avansată.

În cartea lor *The Confidence Gap*, S.M. Lipset și W. Schneider au ajuns la același diagnostic. Ei întrebau dacă există o criză de legitimitate în Statele Unite. Interpretarea lor este că "oamenii își pierd încrederea în conducătorii lor mult mai ușor decât în sistem" și că "publicul a devenit din ce în ce mai critic față de performanța principalelor instituții". Concluzia lor este că "pierderea încrederii are aspecte pozitive și negative". Este așa deoarece americanii sunt extrem de nesatisfăcuți cu performanța instituțiilor lor. Oarecum superficial însă, deoarece americanii nu au atins încă momentul respingerii acestor instituții (Lipset și Schneider 1983, 378-9).

Substanțiala evidență empirică din aproape 20 de democrații vestice ne obligă să facem o distincție clară între legitimitatea regimului, încrederea în instituții și popularitatea guvernelor. În țările democratice, chiar dacă numărul de oameni nemulțumiți este mare pe o lungă perioadă de timp, legitimitatea regimurilor nu este pusă la îndoială decât în caz de dezastre economice, militare sau politice. Regimurile

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

democratice nu cad pentru că nu există o alternativă mai bună decât reformarea democrației într-un mod democratic. Calitatea democrației este că oferă posibilitatea schimbării în acord cu regulile jocului politic. Este mai ușor să eviți erorile când se pot anticipa acțiunile celorlalți. Aceasta este ceea ce Carl Friedrich numește "regulile reacției anticipate". Un asemenea precept cvasi-medical este folositor în special când cineva analizează erodarea încrederii și caută un remediu. Unii teoreticieni cred că un mod de a exorciza pericolul este elaborarea unui scenariu diabolic alcătuit dintr-un împătrit proces de extremizare și alienare. Șomajul structural ar putea, după unele teorii, să întărească puterea extremei stângi. Emigrația non-europeană, care este numită "colorată" în anumite țări, ar putea, fără eforturi serioase de realizare a unei educații civice, să nască o întărire a externei drepte. Corupția celei mai vizibile părți a clasei politice desfigurează liderii care personifică sistemul. Reacția împotriva unei impozitări ridicate într-un climat de corupție și scandaluri induce alienare în toate straturile sociale. Dar un asemenea scenariu este prea pesimist, deoarece democrația, cum am văzut în trecut, este capabilă să se reînstaureze singură.

Concluzii

Deși suntem convinși că democrația este cel mai bun sistem de guvernământ, nu din această cauză trebuie să ne înfrânăm de la a admite că ea nu este perfectă, că ea conține disfuncții și nedreptăți, că poate, ca orice organism viu, să dea dovadă de trăsături patologice care să nască sentimente de alienare.

Legitimitatea regimurilor democratice nu este contestată în nici una dintre democrațiile vestice post-industriale, dar persistența unei încrederi scăzute arată că ne aflăm în prezența unor disfuncții

serioase.

Dezvoltarea comunicării de masă și creșterea intervenției statului în toate domeniile a creeat ceea ce se numește supra-încărcare guvernamentală. Scrutinele intermitente nu mai sunt suficiente.

Parlamentul nu mai este un centru de putere privilegiat. Supravegherea permanentă a instituțiilor și liderilor lor prin recursul frecvent la sondaje de opinie publică a fost în mod gradual adăugată la vechea teorie constituțională a mandatului parlamentar. Alegerile parlamentare au loc din patru în patru ani, sau 5, dar sondajele pot avea loc săptămânal sau lunar. Democrația parlamentară devine din care în ce mai mult orientată spre sondaje, dând cetățenilor posibilitatea să se exprime asupra unor probleme concrete. În toate țările, politicienii sunt atenți la rezultatele sondajelor.

Supraîncărcate cu sarcini contradictorii, guvernele nu pot satisface toate aspirațiile. Prin propria sa omniprezență statul naște îndoieli și insatisfacții. În această societate etatistă, o mare parte a PNB este colectată și redistribuită de stat după criterii și metode contestate de unele categorii de populație, dezavantajate sau privilegiate. Cetățenii depind din ce în ce mai mult de un guvern în care au din ce în ce mai puțină încredere, mai ales în perioade de stagnare sau recesiune economică. Cu cât e mai puternic statul, cu atât pare să fie mai puțin eficient. Cu cât e mai generos, cu atât pare mai puțin imparțial. Drept rezultat, cetățenii manifestă scepticism. Democrația avansată de azi se află într-o situație paradoxală. Cu cât se dezvoltă mai mult, cu atât are nevoie de o guvernare mai puternică. Din acest motiv săgețile nemulțumirii sunt îndreptate spre guvernul central și instituțiile sale.

De ce fel de indivizi avem nevoie într-o democrație? Ignoranți, naivi, deferenți, ca oile, creduli, de cei care cred în mituri? Sau de cetățeni informați, demitologizați, intersecții a mai multor influențe

și clivaje, pe scurt, cetățeni critici (în mod rațional)? Un sănătos scepticism critic nu poate decât să consolideze democrația. Printr-o criză de încredere trebuie să înțelegem mai degrabă aspirația colectivă spre mai multă democrație, și nu o pierdere de încredere în valorile sale fundamentale. Toți gânditorii politici au spus și repetat: democrația este cel mai puțin rău sistem politic. Erodarea încrederii este în primul rând un semn de maturitate politică. Nu s-a deteriorat democrația, ci mai degrabă spiritul critic al cetățenilor s-a îmbunătățit. Ceea ce s-a schimbat de-a lungul ultimilor zeci de ani este percepția noastră despre performanța sistemului politic. Democrația pluralistă a devenit azi mai puțin guvernabilă, nu atât de mult datorită suprasarcinilor guvernului, ci mai degrabă datorită difuziei în toate straturile societății a unei atenuări a încrederii, sau cu alte cuvinte, a unei neîncrederi raționale hrănite de experiență.

Una dintre principalele lecții de învățat de aici este aceea că procedurile electorale nu mai sunt suficiente pentru

construirea încrederii în democrația reprezentativă. Judecata cetățenilor de azi nu-și mai găsește expresia doar din când în când, la alegeri; ea este pronunțată săptămânal sau lunar. Contrar cu teoriile clasice sau postindustriale, și cu unele vechi practici constituționale uneori cam prăfuite (ca în Marea Britanie), procedura electorală astăzi - când e de neînlocuit și pe drept sanctificată - nu mai poate asigura operarea armonioasă și deplină legitimitate a regimurilor democratice în țările cele mai dezvoltate și exigente. Între un scrutin electoral și altul, există decizii și măsuri pentru care votul exprimă doar o indicație vagă, de multe ori înșelătoare. Decepția, frustrarea și nemulțumirea sunt rezultate inevitabile. Sondajele bine făcute, și supervizate de o curte constituțională pot completa cu succes sufragiul universal. Nu este de neînchipuit că poate cândva un asemenea sondaj va fi instituționalizat în anumite domenii, cel puțin la nivel consultativ, fără putere de factor decizional, ca participare a unui strat social mai larg.

Traducere de Mona Simu

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

Anexa 1

Tabel 1. Neîncredere totală sau puțină încredere (în 1990)

Parlament	%	Administrația publică	%	Tribunale Justiție	%
Japonia	71	Italia	75	Italia	68
Italia	68	Mexic	72	Portugalia	59
Portugalia	66	Portugalia	69	Belgia	55
Mexic	65	Japonia	66	Cile	55
Spania	63	Spania	64	Irlanda	53
Canada	62	Germania	61	Spania	53
Danemarca	58	Belgia	58	Mexic	46
Belgia	57	Marea Britanie	56	Marea Britanie	46
Irlanda de Nord	55	Suedia	56	Canada	45
SUA	55	Norvegia	56	Irlanda de Nord	44
Marea Britanie	54	Olanda	54	SUA	44
Suedia	53	Franța	51	Suedia	44
Franța	52	Cile	51	Franța	42
Irlanda	50	Canada	51	Japonia	38
Germania	49	Danemarca	49	Olanda	36
Olanda	48	Irlanda de Nord	43	Germania	35
Norvegia	41	Irlanda	41	Norvegia	25
Cile	37	SUA	40	Elveția	23
Elveția	23	Elveția	26	Danemarca	21
Biserica	%	Armata	%	Politia	%
Japonia	89	Japonia	76	Mexic	68
Olanda	69	Belgia	68	Portugalia	56
Suedia	63	Olanda	68	Belgia	49
Germania	60	Germania	60	Spania	42
Marea Britanie	57	Cile	60	Japonia	41
Norvegia	55	Spania	59	Cile	41
Danemarca	53	Italia	57	Italia	36
Belgia	51	Danemarca	54	Franța	34
Spania	51	Mexic	53	Germania	30
Franța	50	Portugalia	53	Olanda	27
Portugalia	44	SUA	52	Suedia	26
Italia	40	Suedia	51	SUA	25
Canada	37	Franța	44	Marea Britanie	23
Elveția	34	Canada	43	Elveția	20
SUA	33	Irlanda	39	Irlanda de Nord	20
Irlanda	28	Norvegia	35	Canada	16
Mexic	24	Elveția	32	Irlanda	14
Cile	24	Irlanda de Nord	21	Norvegia	12
Irlanda de Nord	20	Marea Britanie	19	Danemarca	11

Sindicate	%	Mari companii	%	Securitate socială	%
Irlanda de Nord	76	Japonia	72	Marea Britanie	67
Japonia	74	Danemarca	62	Italia	64
Marea Britanie	74	Germania	62	Japonia	57
Portugalia	71	Portugalia	55	Spania	55
Italia	68	Spania	54	Suedia	54
SUA	67	Mexic	54	Portugalia	53
Canada	65	Irlanda de Nord	53	Norvegia	52
Germania	64	Olanda	52	Irlanda de Nord	52
Belgia	63	Marea Britanie	52	Mexic	52
Mexic	62	Belgia	50	SUA	47
Franța	60	SUA	49	Cile	47
Suedia	60	Canada	49	Irlanda	41
Spania	60	Irlanda	48	Canada	39
Irlanda	58	Cile	47	Belgia	33
Danemarca	54	Norvegia	47	Olanda	32
Olanda	46	Suedia	47	Danemarca	30
Cile	43	Elveția	44	Germania	30
Norvegia	41	Italia	37	Franța	30
Elveția	40	Franța	33		

Sursa: World Values Survey 1990.

Anexa 2

Tabel 2. Satisfacție cu privire la democrație în propria țară

	Foarte satisfăcut	Destul de satisfăcut	Nesatisfăcut	Deloc satisfăcut	?
Italia	2	18	50	29	1
Portugalia	3	39	37	17	5
Grecia	4	26	44	25	1
Spania	5	36	39	17	4
Franța	4	44	36	15	2
Marea Britanie	5	43	36	11	5
Germania de Est	6	42	40	10	2
Belgia	8	47	30	11	4
Austria 10	51	28	6	5	
Finlanda	3	51	38	5	4
Germania de Vest	12	51	28	7	1
Suedia	5	50	33	9	3
Irlanda	12	58	18	8	5
Danemarca	19	64	14	2	1
Olanda	9	60	24	4	3
Luxemburg	17	59	15	4	6

Sursa: Eurobarometru, Toamnă 1995.

Surse:

- World Values Survey, 1990, organizat de Ronald Inglehart, University of Michigan.
- European Values Survey, 1981, University of Tilburg.
- Eurobarometer, European Commission, din 1970.
- Basic Human Values, 1981.

ERODAREA ÎNCREDERII ÎN DEMOCRAȚIILE AVANSATE

Note și bibliografie

- Aguila, Rafael Del, 1994 Crises of parties as legitimacy crises. Paper presented at the Conference on Political Parties, Madrid: Institutio Juan March.
- Almond, G. and Verba, S., 1963 Civic culture. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Ashford, Sheena and Noel Timms, 1992 What Europe Thinks, A study of Western European values. Brookfield, VT: Dartmouth.
- Banfield, Edward, C., 1958 The moral basis of a backward society. Glencoe, IL: Free Press.
- Braun, Michael, 1993 L'Italia da Andreotti a Berlusconi. Milano: Feltrinelli.
- Caddell, Patrick H., 1979, Trapped in a downward spiral. Public Opinion, Oct.-Nov.
- Calise, Mauro, 1994, Dopo la partitocrazia. Torino: Einaudi.
- Cazzola, Franco, 1988, Della corruzione fisiologia e patologia di un sistema politico. Bologna: Il Mulino.
- Crozier, M., S. Huntington, Y., Watanuki, 1975, The Crisis of Democracy. New York University Press
- Dogan, Mattei, ed., 1988, Comparing pluralist democracies: Strains on legitimacy. Boulder, CO: Westview Press.
- Dogan, Mattei, 1995, "The decline of nationalisms within western Europe". Comparative Politics, 26,3:281-306.
- Dogan, Mattei, 1996, "The decline of religious beliefs in western Europe". International Social Science Journal 145 (September): 405-418.
- Döring, H., 1992, "Higher education and confidence in institutions". West European Politics 15 (April).
- Easton, D., 1964, The systems analysis of political life. New York: Wiley.
- Ester P., Halmar, R. De Moor, 1993, The individualizing society, value change in Europe and North America. Tilburg University Press.
- Eurobarometer, 1994, Automne 43.
- Gallup Report, 1991, Scandal, the Crisis of Mistrust in American Politics. New York: Times Books.
- Gwyn, William B., 1980, Jeremiahs and pragmatists: Perceptions of British decline. In W. Gwyn and R. Rose eds. (1-25), Britain: progress and decline. For the British Politics Group. London: Macmillan.
- Heath, Anthony and Macmahon, 1991, Consensus and dissensus. British Social Attitudes, The 8th Report: pp 1-21.
- Hertz, John, 1978, Legitimacy: can we retrieve it? Comparative Politics 10: 317-43.
- Index To International Public Opinion (IIPO), 1981-1995 Westport, CT: Greenwood Press.
- Inglehart, Ronald, 1989, Culture shift in advanced industrial society. Princeton: Princeton University Press.
- Kaase, Max and Kenneth Newton, 1995, Beliefs in Government. Oxford University Press.
- Kavangh, Dennis, 1996, Crisis of confidence: the case of Britain. Studies in Comparative International Development 32,3
- Klingemman, Hans-Dieter, 1995 "Party positions and voters orientations". In H.D.

- Klingemann and D.Fuchs eds., (183-205), *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Lapalombara, Joseph, 1994, "Structural and institutional aspects of corruption". *Social Research* 61,2 (Summer).
- Linz, Juan, 1988, "Legitimacy of democracy and the socioeconomic system". In M.Dogan, ed., *Comparing pluralist democracies: Strains on legitimacy*. Boulder, Co: Westview Press.
- Lipset, S.M. and W. Schneider, 1982, *The confidence gap*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Listhang, Ola and Matti Wiberg, 1995, "Confidence in political and private institutions". In H.D. Klingemann and D.Fuchs, eds. (289-322), *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Lockerbie, B., 1992 *Economic dissatisfaction and political alienation in western Europe*. *European Journal of Political Research* 23: 281-293.
- Luttwak, Edward N., 1993 *The endangered American dream*. NY: Simon & Schuster.
- Market and Opinion Research International (MORI)
- 1990 and 1995 *State of the nation. I et II*. (For Joseph Rowntree Reform Trust, 1995).
- Médard, J.F., 1994, "De la corruption comme objet d'étude". *Revue Française de Science Politique* 43, 4 (aout).
- Meny, J.F., 1992, *La corruption de la République*. Fayard.
- Meny Yves, 1995, "Fin de siècle corruption". *International Social Science Journal* 149 (September).
- Miller, Arthur H., 1979, *Misreading the public pulse*. *Public Opinion* (Oct-Nov).
- Mueller, John, E., 1970, *Presidential popularity from Truman to Johnson*. *American Political Science Review* (September): 483.
- Reed, Steven R., 1996, *Corruption politique au Japon*. *International Social Science Journal* 149 (September).
- Robert, Denis, 1997, *La justice ou le chaos*. Paris: Longanesi.
- Romano, Richard, 1993, *L'Italia scoppiata di mano*. Milano: Longanesi.
- Rose, Richard, 1993, *Distrust as an obstacle to civic society*. *Journal of Democracy* 5.
- Schedler, Andreas, 1996, *Anti-political establishment parties*. *Party Politics* 2, 1 (January).
- Sherer, Edmond, 1884, *La démocratie et la France*. Librairie Nouvelle.
- Schmitt, Herman and Sören Holmberg, 1994 "Political parties in decline?" In H.D. Klingemann and D. Fuchs, eds. (95-133) *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Sofres, 1983 *L'Etat de l'opinion*. Paris: Seuil.
- Tamburano, Guiseppe, 1975, *Iceberg Democristiano, Il Patere in Italia*. Milano: Sugar Co.
- Tocqueville, Alexis de, 1832, *De la Démocratie en Amérique*.
- Verba, Sidney, 1971, "Comparative Political Culture". In L.W. Pye and S. Verba, eds., (512-560), *Political Culture and Political Development*, University Press.